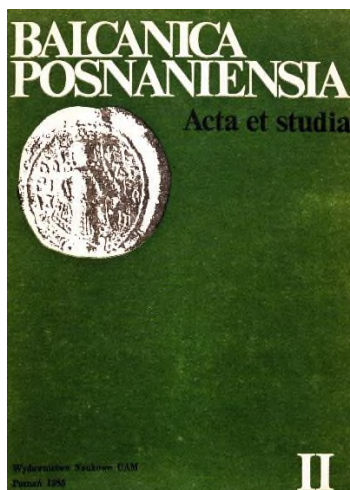

Moszyński Leszek, *Staro-cerkiewno-słowiańskie apelatywy określające osoby będące u władz*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1985, t. 2, s. 43–50.

<https://doi.org/10.14746/bp.1985.2.4>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/54815>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

STARO-CERKIEWNO-SŁOWIAŃSKIE APELATYWY OKREŚLAJĄCE OSOBY BĘDĄCE U WŁADZY

LESZEK MOSZYŃSKI

Apelatywy, o których będzie tu mowa, są znane i niejednokrotnie już o nich pisano. Nie wyjaśniono jednak sprawy do końca i dlatego można jeszcze raz i to na pewno nie ostatni, poświęcić im nieco uwagi. Ograniczone rozmiary tej wypowiedzi zmuszają mnie do rezygnacji z dyskusji z wcześniejszymi wypowiedziami, a także do rezygnacji z pełniejszej dokumentacji filologicznej. Zresztą większość z nich (*vladyka*, *kesarъ*, *kral'ъ* i *kъnezъ*) jest już opracowana w praskim słowniku języka scs.¹ i tylko *cěsarъ* nie ma pełnej dokumentacji materiałowej. Nie będę też powtarzał rzeczy znanych. Chciałbym jedynie sformułować kilka uwag ogólnych o kierunkach rozwoju zakresu znaczeniowego wspomnianych wyżej apelatywów.

Sądzę, że zasadniczą rolę odgrywa tu stopień motywacji polityczno-historycznej. Rozumiem przez to zawężanie znaczenia wyrazu, łączenie go z określonymi lub nawet z jednym ściśle określonym systemem władzy. Wyraźnie to widać na przykładzie szeregu polskich wyrazów, takich jak: *władca* — *król* — *cesarz* — *sultan* itd. Chodzi tu oczywiście wyłącznie o językoznawczy punkt widzenia, nie należy utożsamiać wprowadzonego tu pojęcia motywacji polityczno-historycznej z historią systemów politycznych.

Najczęściej występującym apelatywem w tekstach scs. jest niewątpliwie wyraz *cěsarъ*, z nim więc porównane będą pozostałe.

1. *cěsarъ*

Pisano o nim wielokrotnie², tu zwrócę zatem uwagę tylko na sprawy najważniejsze. Stopień motywacji polityczno-historycznej jest tu znikomy. W zasadzie scs. *cěsarъ* nie konotuje żadnego określonego typu władzy. Scs.

¹ *Slovník jazyka staroslověnského*, Praha 1958 i n. Pomijam mało istotne hasła jak np. *igemona*, *tetrarchъ*, *četrstvolastъ* itp. (Stosowany skrót: *Sl. j. stsl.*)

² Więcej danych i najważniejszą bibliografię podałem w artykule pt. *Stpol. casarz — archaizm czy neologizm* (w druku w księdze jubileuszowej prof. T. Brajerskiego w Towarzystwie Naukowym KUL). Tam też parę uwag o wyrazie *król*.

cěsarь to 'każdy władca polityczny', a więc i *cěsarь* fikcyjnego królestwa ziemskiego (jak np. w przypowieści Łk. XIX 12), i niebieskiego Królestwa Chrystusa (np. Jn XVIII 33 - 37) i żydowski król Herod (np. Mr. VI 14) i każdy inny władca (np. Jn XII 15). Nie odnosi się jednak do władcy własnego, słowiańskiego, motywacja polityczna ma więc tu charakter negatywny.

Scs. *cěsarь* oddaje grecki wyraz βασιλεύς, łac. *rex*, odpowiada polskiemu *król*. Wyrazу Βασιλεύς używali także Grecy w odniesieniu do cesarza bizantyńskiego. Normalna relacja semantyczna: gr. βασιλεύς — scs. *cěsarь* prowadzi więc do narodzin pozytywnej motywacji politycznej. Dlatego też scs. *cěsarь Michailь* (np. ŻM V 4) przetłumaczymy jako 'cesarz Michał', podczas gdy w innym kontekście *cěsarь* to 'król' (np. *Dawydь cěsarь* Mt. I 6, ŻK XIII 7 to 'król Dawid'). Gdy w 918 r. bułgarski Symeon chciał się uczynić równym cesarzowi bizantyńskiemu, zrezygnował z tytułu *knęza* i przybrał nowy, dotychczas wśród Słowian nie używany tytuł *cěsařa* ≡ *cьsařa* ≡ *cařa*. Tytuł ten rozszerzył się następnie na Serbię i Ruś. Bułg. *cěsarь* to koronowany *knęzь*.

Nie ulega wątpliwości, że pld.-wsch.-słow. *cěsarь* i zach.-słow. *cesarz* to dwa różne wyrazy. Nasz *cesarz*, moim zdaniem pożyczka biblijno-literacka, początkowo był wyłącznie motywowany politycznie czy historyczno-politycznie (cesarz rzymski, np. August, Tyberiusz), potem rozciągnął się na innych cesarzy (niemieckiego, bizantyńskiego) i dopiero w wyniku dalszego rozwoju wyszedł poza krąg tego typu władzy. Bez wątpienia inna była droga scs. *cěsařa* a inna polskiego *cesarza* do tronu bizantyńskiego.

Inna jest też etymologia. Zerwać trzeba z dotychczasowym zwyczajem łączenia obu wyrazów, co stosuje także *Słownik prasłowiański*³. Za podstawę zach.-słow. *cesarza* przyjąć trzeba średniowieczną łacinę, u podstaw scs. *cěsařa* leży być może gocki *kaisar*. Być może, bo gocki *kaisar* ma wyraźną motywację polityczną, której brak w scs. *cěsarь*. Analiza tekstów ewangelijnych prowadzi do sformułowania następujących relacji:

greckie:	βασιλεύς	—	καῖσαρ
łacińskie:	<i>rex</i>	—	<i>Caesar</i>
gockie:	<i>þiudans</i>	—	<i>kaisar</i>
scs.:	<i>cěsarь</i>	—	<i>kesarь</i>
polskie:	<i>król</i>	—	<i>cesarz</i> .

Przyjęcie genezy gockiej wymaga wyjaśnienia, jak doszło do zaniku motywacji politycznej, bo przynajmniej w tekstach Wulfli *kaisar* jest literacką (biblijną) pożyczką określającą cesarza rzymskiego. Ujawnia się więc tu nowy postulat badawczy.

³ *Słownik prasłowiański*, II, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1976, s. 82 - 83.

2. cěsařъ — k'esarъ

O ile scs. *cěsařъ* był pod względem motywacji historyczno-politycznej początkowo neutralny, o tyle *kesarъ*, biblijna pożyczka tekstów cyrylometo-dejskich (z gr. Καῖσαρ $\leq$ łac. *Caesar*) odnosił się wyłącznie do cesarza rzymskiego (a więc *kesarъ Avgustъ* np. Łk. II 1, *kesarъ Tiverijъ* np. Łk. III 1). Nie znane jest ani jedno inne użycie. Stoi więc scs. *kesarъ* na pograniczu między nomen proprium a nomen appellativum, spośród szeregu wyrazów określających ludzi pełniących władzę wyodrębnia jedynie imperatora Rzymu. Nie odnosi się ani do cesarza bizantyńskiego, ani niemieckiego. Stwierdzamy więc, że zawsze scs. *kesarъ* tłumaczone być może przez polskie *cesarz*, ale równania tego odwrócić nie można.

Powyższe stwierdzenie nie wyklucza możliwości użycia scs. ogólnego *cěsařъ* także w stosunku do cesarza rzymskiego (np. *cěsařъ Dioklitijanъ* Supr. 186,29) lub niemieckiego (np. *cařъ Otta* zob. Sl. j. stsl. I 10). Wiąże się to, po pierwsze, z charakterem tłumaczonego oryginału, w którym pojawia się nie Καῖσαρ — *Caesar* lecz βασιλεύς — *rex/imperator* w odniesieniu do cesarza rzymskiego, a po drugie, ze znacznie szerszym zakresem znaczeniowym wyrazu *cěsařъ*, który odnosił się do każdego panującego.

3. cěsařъ — kral'ъ

Jest to normalna para ekwiwalentna dwóch słowiańskich grup językowych — południowej i zachodniej. Izoleksa jest wyraźna i wiąże się z zasięgiem wpływów kulturowych. Do grupy zachodniej zalicza się więc w tym wypadku i Słowenia, i Chorwacja. W tekstach scs. wyraz *kral'ъ* zapisany jest tylko wyjątkowo, i to pod wyraźnym wpływem północy. Pojawia się mianowicie 4 razy w *Żywocie Metodego* i wiąże z jego działalnością na Morawach. Najstarszy znany zapis (XII w., odpis redakcji ruskiej) ma formę pełnogłosną *korolъ, koroljevъ*. Ostatni, piąty zapis, pochodzi z głębskich fragmentów *Starego Testamentu*, chorwackiego odpisu XIV - XV w. (Sl. j. stsl. II 59). Jest to więc wyraz językowi scs. zupełnie obcy. Tłumaczy się to jego późnym i geopolitycznie uwarunkowanym pochodzeniem. Większość badaczy wywodzi go od imienia Karola Wielkiego⁴.

Zwraca uwagę szybka neutralizacja motywacji politycznej. W tekstach staroczeskich *král'* może być i imieniem własnym, i apelatywem o wyraźnej motywacji politycznej (np. *před kráľem Pipinem, kráľe Kráľovým otcem* Sl. stč. II 126⁵, por. też w rkp. cerk.-mold. z XVII w. *v' lěta ... Karlusa krale*

⁴ Zob. np. F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, III, Kraków 1967, s. 153 - 157.

⁵ J. Gebauer, *Slovník staročeský*, II, Praha 1970, s. 126.

němьčkago ŻM XVI 1^a) i pozbawionym tej motywacji ogólnym określeniem władcy (a więc zach.-słow. *král*, *król* to scs. *cěsarь*). Wydaje się jednak, że motywacja polityczna przetrwać musiała przynajmniej do pierwszej słowiańskiej koronacji (chorwackiego Tomislava w r. 925), i że to właśnie było przyczyną związania tego wyrazu z koronowanym władcą zach.-słow. — chorwackim, polskim i czeskim; przejściowo tytuł ten dotarł i do Serbii. Mielibyśmy zatem semantyczną analogię: u Słowian południowych *cěsarь* = βασιλεύς; gr. Βασιλεύς to także cesarz bizantyński, więc koronat słowiański to też *cěsarь*; u Słowian zachodnich *král* = cesarz niemiecki, a następnie także koronat słowiański; po apelatywizacji *král'ь* = rex, βασιλεύς. Następnie: zach.-słow. *cesarz* 'imperator Romanus' przenosi się na imperatora rzymskiego wieku IX, dalej zaś na cesarza niemieckiego, a także na bizantyńskiego bazyleusa. Wniosek mój — że wprowadzony do języka Słowian zachodnich biblijny *cesarz* wtórnie dopiero, na zasadzie nowszych skojarzeń, przeniesiony został na cesarza niemieckiego (wpływ zakresu znaczeniowego łac. *imperator*, niem. *Kaiser*), wypierając bezpowrotnie z tej funkcji *króla* — wymaga niewątpliwie dalszych dowodów filologicznych, ale nie jest pozbawiony podstaw. Przebadania wymaga jeszcze problem neutralizacji motywacji politycznej wyrazu *król*.

4. cěsarь — кнѣзь

Oba wyrazy są zapożyczone, różny jest jednak czas ich zapożyczenia, a z tym wiąże się bezpośrednio i ich zakres znaczeniowy, i stopień rozpowszechnienia wśród Słowian.

Zapożyczony może w IV wieku przez wschodnich tzw. Antów od nadcarnomorskich Gotów wyraz *cěsarь* dotarł wraz z migracją słowiańską VI wieku na Półwysep Bałkański i stał się normalnym apelatywem scs., nie objął jednak Słowian zachodnich. Pożyczka germańska *кнѣзь* objęła natomiast wszystkich Słowian. Wywodzi się ją z prgerm. **kuningaz*, lecz jej czas trudno określić. Jeżeli problem etnogenezy Słowian widzielibyśmy w ujęciu H. Łowmiańskiego⁷, co mnie osobiście wydaje się bardzo prawdopodobne, to wówczas trzeba by wiązać tę pożyczkę z okresem dłuższego postoju obu rodzin pie. nad Wołgą w jej biegu środkowym blisko ujścia Oki, ale jest to oczywiście hipoteza.

Germański **kuningaz* ≥ prsl. **кнѣзь* ≥ *кнѣзь* wyparł całkowicie apela-

⁶ F. Grivec, F. Tomšič, *Constantinus et Methodius Thessalonicensis. Fontes*, Zagreb 1960, s. 165.

⁷ H. Łowmiański, *Początki Polski*, I - V, Warszawa 1964 - 1973.

tyw słowiański i stał się podstawowym wyrazem określającym władcę słowiańskiego. Uzupełniał się więc w sposób naturalny ze scs. *cěsarьmъ*: scs. *cěsarь* to każdy władca polityczny poza słowiańskim, *kъnęzь* to władca własny, słowiański. Scs. *kъnęzь* odnosi się więc i do bułgarskiego Borysa, i do morawskiego Roścysława, i czeskiego Więcesława, i panońskiego Kocela, i ruskiego Izęsława, i tajemniczego księcia Wiślan i innych (por. Sl. j. stsl. II 94 - 95 i zakres użycia tego wyrazu w *Žywotach* Konstantego i Metotego i rozprawie Mnicha Chrabra). Nie wiemy jednak, jaki apelatyw prsl. wyparty został przez upowszechnioną pożyczkę germańską *kъnęzь* i jaki był odpowiednik scs. relacji *cěsarь* — *kъnęzь* u Słowian zachodnich do wieku IX, kiedy to zadomowił się wyraz *król*.

Już w okresie scs. zaczął się proces neutralizowania motywacji politycznej wyrazu *kъnęzь* w kierunku znaczenia ogólnego 'władca' (i to niekoniecznie polityczny), np. *kъnęzь bѣszь*, *kъnęzь farisѣiskъ*, *kъnęzь mѣsta*, *kъnęzь gradъskъ* itd. (por. Sl. j. stsl. II 94 - 95).

Koronacja słowiańska wprowadziła tu zmianę, ustaliła nowe proporcje. I tak w scs. jest koronowany *caрь* $\leq$ *cěsarь*, niekoronowany *kъnęzь*. U Słowian wschodnich proporcja *caрь* — *kъnaz'ь* zastąpiła dawniejszą proporcję *velikъ* *kъnaz'ь* — *kъnaz'ь*. U Słowian zachodnich, gdzie w użyciu był wyraz *kъnęžь*⁸ pol. *książe*, proporcję *ksiądz* — *książe* zastąpiła nowa: *król* — *książe*, co zwolniło *księdza* z motywacji politycznej i przesunęło do terminologii kościelnej. Utrzymał się dłużej w stosunku do Wielkiego Księcia Litewskiego, bo nie było wyrażenia **król litewski*. Najwyższy władca Litwy nazywany był więc bądź polskim archaizmem *ksiądz*, bądź semantycznym rutenizmem *Wielkie Księże*. *Słownik polszczyzny XVI wieku* zna szeregi: *Król Polski* i *Ksiądz Litewski*; *Król Polski*, *Wielki Ksiądz Litewski*; *Król Polski*, *Wielkie Księże Litewskie* a także pod względem frazeologicznym bardziej spolszczone: *Król Polski*, *Księże Nawyższe Litewskie* (XI 369, 376).

Gdy z biegiem czasu rozwinęła się nowa motywacja — społeczna, powstała proporcja: rus. *kъnaz'* = pol. *książe*.

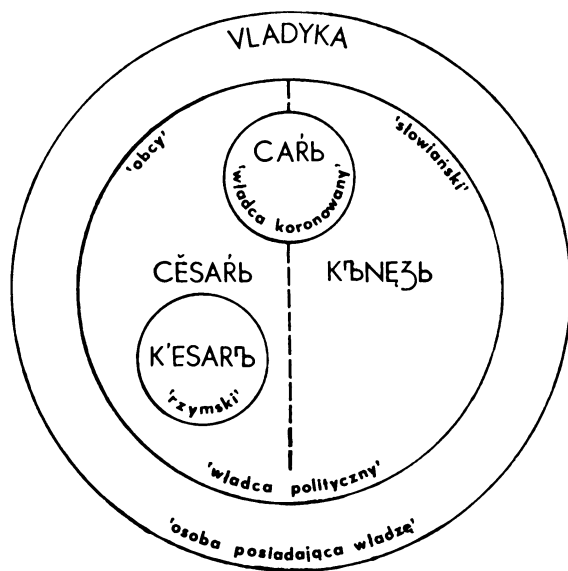
⁸ Por. Sławski, o. c., s. 267. Formacja ta znana była i na Rusi, ale miała inny charakter i nie utrzymała się w kręgu apelatywów nazywających osoby będące u władzy. Etymologia prsl. *kъnęzь* tamże, s. 264 - 266. Na temat polskiego wyrazu *książe* ciekawą uwagę znajdujemy w gramatyce XVII-wiecznego chorwackiego uczonego J. Križanića. Pisał on mianowicie: „А Кнеже Кнежета, рич Лехом обична, у осталих Словинцев (: и въ јединичном числу:) видитсе бит неладна: илити дитинска, и нечестна. Затож, ако разумијем кнежа сина: велим, Кнезовиш, и Кнежиш. А коли разумијем мала Кнеза: велим, Кнезец, Кнезци”. J. Križanić, *Gramatično izkazanje ob ruskom jeziku 1666*. Abdruck der Erstausgabe von 1848/59 besorgt von Gerd Freidhof, Frankfurt am Main 1976 (*Specimina Philologiae Slavicae* 10), s. 30.

5. cěsarъ — vladyka

Wyrazem wypartym przez **kъnęza* był, być może, *vladyka*, formacja bez wątpienia prasłowiańska⁹. W tekstach scs. *vladyka* to każdy, kto ma władzę, niekoniecznie polityczną. Może się wyraz *vladyka* odnosić i do władcy symbolicznego (np. *Vitleome ... is tebe bo izydetъ vladyka, iže upasetъ ljudi moję* Mt. II 6), i do cesarza bizantyńskiego (np. ŻK VIII 8, ŻM V 3), i do Boga: *vladyko Bože, vladyka Christosъ* (Sl. j. stsl. I 196) itd. Zasadnicza różnica między znaczeniem wyrazu *cěsarъ* i *vladyka* polega na tym, że *cěsarъ* to 'władca polityczny' a *vladyka* to 'człowiek mający jakąkolwiek władzę' a nawet sama 'władza' (*člověkъ jestъ podъ vladykojъ* Mt. VIII 9), a więc każdy *cěsarъ* to *vladyka*, ale nie każdy *vladyka* to *cěsarъ*.

Obok formacji *vladyka* notowane są też *vlastelinъ* i *vladatel'ъ*. Do innego, choć chwilami zazębiającego się kręgu semantycznego należy *voždъ* 'wódz'. Wszystkie te hasła omawia *Slovník jazyka staroslověnského*, I, 195 - 200, 207.

Zakres znaczeniowy omawianych tu scs. apelatywów można przedstawić następująco:

Uniwersytet Gdański (Gdańsk)

⁹ F. Sławski, *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego*, (w:) *Słownik prasłowiański*, I, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1974, s. 95.

THE OLD CHURCH SLAVONIC APPELLATIVES
STATING 'ONE BEING IN AUTHORITY'

Summary

The present paper investigates a number of basic appellatives expressing the notion 'one being in authority'. The appellative *česarъ* was found to be the most frequent word, and so was assumed as a basis of the following discussion on the subject. The examined four relationships (*česarъ* — *k'esarъ*, *česarъ* — *kral'ъ*, *česarъ* — *kъnezъ* and *česarъ* — *vladyka*) showed the word *vladyka* to possess the most general sense, meaning simply 'one being in authority' of any, and not only political nature. One being in political authority — a sovereign — is, respectively, *česarъ* in non-Slavonic countries and *kъnezъ* in Slavonic ones. The meaning of the word *k'esarъ* 'an emperor of ancient Rome' was found to be comprised by the more general meaning of the word *česarъ* 'a sovereign of non-Slavonic country'. Whereas, any sovereign, Slavonic as well as non-Slavonic, who was crowned in the Middle Ages' sense of that act, is *carъ*. The meaning of this word comprises meanings of two Polish words: *cesarz* and *król*. The word *kral'ъ* is of West Slavonic origin, and in the Old Church Slavonic texts is found to be an unquestionable Moravism.